

Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського: порівняльний аналіз

Ігор Кугашев,

кандидат історичних наук,
докторант Національного університету
ім. Т. Шевченка

Від середини XVII і до початку XVIII століття державницькі ідеї, зокрема ідеї незалежності та автономності України, досягають найвищого рівня свого розвитку. Найпомітніший внесок у їх розробку здійснили гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Виговський. Саме цей період суспільно-політичної думки гетьманщини викликає особливу зацікавленість у вітчизняних науковців. У статті подається порівняльний аналіз політичних поглядів двох видатних гетьманів.

Означену проблему досліджували такі вчені, як О. Апанович, М. Брик, М. Бушин, М. Грушевський, М. Драгоманов, Р. Іванченко, О. Оглоблин, В. Смолій, В. Степанков, Я. Федорук, А. Яковлів та інші. Кожен з них ідеї автономності та незалежності у політичних поглядах Б. Хмельницького та І. Виговського вивчав відповідно до сфери своїх наукових зацікавлень – історії, філософії, політології.

Новизна нашого дослідження полягає у тому, що робимо спробу дослідити суттєву різницю між ідеями автономності та незалежності у політичних поглядах Б. Хмельницького та І. Виговського, акцентуємо увагу на тому, як, відповідно до історичних і політичних змін, відбувалися зміни у позиціях гетьманів.

Державницька концепція гетьмана Б. Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави. Вона засвідчила утвердження цієї держави, визначення її внутрішньої та зовнішньої політики. На нашу думку, головною ідеєю політики Козацької держави найчастіше була ідея орієнтаційна, тобто: українські гетьмани мислили позиції України винятково в тісному союзі з іншою державою чи під її протекторатом. Фактично питання про існування Козацької держави

як цілком самостійної і незалежної не ставилося. Певний рівень суверенності завжди зумовлювався підтримкою тієї чи іншої держави.

Саме у цей період українські державницькі концепції досягли найвищого розвитку. Їх патріотична сутність виявлялася і в процесі наступних змагань, що тривали до падіння гетьмана П. Дорошенка, тобто до 1676 року, а потім проявлялася у спорадичних визвольних вибухах. Протягом усього цього часу гетьмани повинні були шукати зовнішньої мілітарної підтримки, а також способів узаконення свого політичного статусу в системі державних структур тогочасної Європи.

Б. Хмельницький першим із козацьких провідників піднявся на визвольний чин, хотів діяти не самотужки, а прагнув залучити до цієї боротьби чи не всіх сусідів України. Така позиція Б. Хмельницького, з одного боку, творила підстави для державного становлення, але з іншого – породжувала певні проблеми. Гетьмана звинувачували, зокрема, у бажанні підкоритися іншим державам. Так, політичний діяч А. Кисіль у листі до архієпископа М. Лубенського від 31 травня 1648 року називає Б. Хмельницького „васалом Криму”, а також говорить про небезпеку для Польщі у випадку союзу козацтва з Московією.

Державницька концепція Б. Хмельницького починає формуватися з початком національно-визвольної війни. Перші ознаки цієї концепції бачимо в універсалах гетьмана, де пояснювалися причини війни. У першому універсалі говориться: „...ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажали наше військо Запорозьке, через що Україна наша, і слава, і Божі дома мало не загинули... Ось чому хочу я шаблею знищити цього неприятеля” [1, с. 176]. Гетьман закликає народ до повстання для „оборони стародавньої грецької віри” [1, с. 176]. Унія тут трактується не як теологічна, а як суто політична проблема. Адже саме унія стала важливою причиною початку війни. У другому універсалі Б. Хмельницький пропонує „скинути ярмо урядовців” і здобути свободу – ту, що „наші батьки кров'ю окупили” [1, с. 147].

Важливим ідеологічним підґрунтям початку визвольної війни під проводом Б. Хмельницького було розуміння історичного походження українського народу. Так, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки, як бачимо, трактуються як народи спільного кореня, тому між ними має настати мир. А війна, котра почалася, була неминучою: козаки „мусили не без причини почати війну й підняти нашу зброю на поляків” [2, с. 185], бо надто нестерпним був гніт з боку польської шляхти.

Вже з перших своїх документів Б. Хмельницький постає як талановитий державний стратег і тактик. Він не просто розпочинає національно-визвольну війну, але й чітко усвідомлює її суть і завдання.

Б. Хмельницький сформував й українську національну геополітику. На той час терміни „Мала Русь”, „Україна” були ширшими, ніж поняття

„Козацька держава”. Б. Хмельницький у згаданому вище закличному універсалі визначає межі Русі так: від Поділля до Волох і по Віслу, до Вільного і Смоленська. Себто, включає у межі України-Русі землі як українські, так і білоруські, зокрема Київщину, Галичину, Львівщину, Холмщину, Белзьку землю, Поділля, Волинь, Перемишльські землі, а також Мстиславські, Вітєські, Полоцькі. Гетьман зазначає: „А ця земля – предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого й рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням” [1, с. 186]. Ці землі гетьман ідентифікує з козацькою державою, поняття Україна-Русь та Козацька держава у його розумінні є тотожними.

Б. Хмельницький, творячи свою державницьку концепцію, стоїть на принципі захисту давніх державницьких традицій на теренах України. Так, у „Листі до польського короля Владислава IV” від 2 липня 1648 року він просить короля, аби він „зволив наказати утримати нас при давніх правах та вольностях” [1, с. 199]. Так гетьман намагався мирно залагодити конфлікт. Бачимо це і в документі „Пункти та інструкція, дана козацьким послам і віддана ними на сейм у Варшаві” від 17 липня 1648 року. Тут чітко визначаються причини, котрі штовхають козацтво до війни, вказується на головні вимоги, виконання яких відкриває шлях до компромісу. Відстоюються права запорозького козацтва, висловлюється прохання з боку козацтва „щодо духовенства старожитної релігії грецької, аби залишалася непорушна, і ті святі церкви, які до унії приневолені... змогли залишитися знову при своїх стародавніх вольностях” [1, с. 201]. Головне, на чому наголошує Б. Хмельницький, це аби козаки „при всіх наших вольностях, як від святої пам’яті королів, їхніх милостей наших, так і від його королівської милості, який над нами панує, наданих і привілеями утверджених, могли залишатися цілими й непорушними” [1, с. 201].

У листопаді 1648 року Б. Хмельницький надіслав польському королю „Умови, послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким-молодшим і ксьондзом Мокрським з ордену регулярних каноніків”. Гетьман вимагає, щоб на козацькій території не було польського війська, а також визначає низку свобод для козаків. Зокрема, щоб „завжди козаків було 12 тисяч і щоб чинним був той привілей, який одержали від святої пам’яті короля... Щоб не були під владою панів коронних гетьманів, а тільки під владою короля його милості і мали свого гетьмана, обраного козаками” [1, с. 204].

Польща ігнорувала прохання Б. Хмельницького, тому він розпочинає пошук союзників. У „Пунктах козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду” від 24 лютого 1649 року наголошується, що козаки залишаться підданими короля, якщо буде повернуто право грецькій вірі, київський воевода буде з руського народу, київський митрополит матиме місце в сенаті [1, с. 228 – 229].

Як бачимо, головна причина національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького чітко визначається у його політичних документах. Вона полягає у прагненні звільнитися від національного поневолення з боку Польщі. Важливо, що практично питання про вихід України зі складу Речі Посполитої не ставиться. Йдеться про встановлення національно-територіальної автономії.

Державницька програма Б. Хмельницького поставала на основі попередньої державницької традиції. В. Смолій та В. Степанков пишуть про „появу серед нової еліти, яка формувалася переважно з козацької старшини, лише елементів автономії для козацького регіону” [3, с. 21]. Саме ідея автономності стає ядром політичної концепції Б. Хмельницького. О. Оглоблин розвинув ідею про те, що в тодішній суспільно-політичній думці формувалися дві концепції української держави. Перша ґрунтувалася на ідеї церковно-світського двовладдя. Друга – на ідеї козацько-гетьманського єдиновладдя. Дяк Григорій Кунаков надіслав до Москви документ, що був відправлений до Польщі – статті, які ніби хотів підписати Б. Хмельницький з Річчю Посполитою. Текст статей був опублікований в III томі збірника „Акты к истории Южной и Западной России” 1861 року в Санкт-Петербурзі. Цей документ проливає світло на політичну концепцію Б. Хмельницького, котра сформувалася на 1649 рік. Зі статей видно, що велика увага приділялася становищу православної церкви у межах Речі Посполитої. Наголошувалося, що за Дніпром волості, міста, села підпадають владі гетьмана і київського митрополита. Зазначається, що гетьман і король повинні радитися між собою в усіх питаннях. Важливо, що київський митрополит постає, згідно з документом, як співправитель гетьмана і глава всіх православних Речі Посполитої, що урівнюється у правах з главою католиків. Така концепція двовладдя гетьмана війська Запорозького та митрополита київського була спробою погодити дві концепції української державності, які існували ще до війни 1648 року – козацьку і шляхетсько-церковну, революційну і консервативну. Ця концепція не буде реалізована у практичному житті, але принцип врахування інтересів церкви у державній політиці завжди залишатиметься одним із визначальних у політичних позиціях Б. Хмельницького.

Писар Б. Хмельницького С. Зорка у „Панегірику” Б. Хмельницькому та І. Виговському від 1649 року пише, що Богдан піддався польському королю „по волі”, але при тому він „звільняє вольність”, тобто дає можливість козакам повернути собі колишні права та вольності. С. Зорка робить висновок, що у руській краї є влада польської булави, а серед польського народу є руська слава, а не лише польська; у Польщі головним державним лідером є король Ян Казимир, а в Україні – гетьман Богдан Хмельницький. У цьому випадку орієнтаційна політика на Польщу схвалюється як найбільш ефективна в даній ситуації. Йшлося про

політичну позицію Б. Хмельницького після підписання Зборівського трактату. У пункті першому цього договору зазначається, що „його королівська милість своє Запорозьке військо захоче при всяких давніх вольностях і відповідно давніх жалуваних грамот свою жаловану грамоту видає” [1, с. 230]. За принципом записування козаків до реєстру фактично окреслюється геополітичне бачення просторів Козацької держави: „Від Дніпра почавши з того ото боку в Димері, в Горностайполю, в Павлолочі, в Погребищах, у Прилуці, у Браславлю, а отим-то від Браславля до Ямполя, до Дністра... А з другого боку Дніпра: в Острі, в Чернігові, в Ніжині, в Ромні і всюди аж до московського кордону та Дніпра” [1, с. 230]. Отже, Зборівський договір обмежує козацьку територію, а також чітко розмежовує землі українські та російські.

На території України формувалася своєрідний республіканський устрій з виборністю всіх його ланок. Б. Хмельницький схилився, як зазначає О. Салтовський, до „необхідності встановлення в Україні класичної для тогочасної Європи форми правління – спадкової монархії” [4, с. 63]. Гетьман намагався створити місцеву династію правителів та поєднати її з європейськими монаршими домами шлюбними зв'язками, тому одружив свого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря В. Лупула. Це мало забезпечити законність спадкової гетьманської влади, урівнювало українського гетьмана з європейськими правителями. Можливо, заснування спадкової монархії дещо суперечило демократичним традиціям козацтва, але, з іншого боку, така політика Б. Хмельницького була цілком виправданою і на часі, бо в тодішній Європі домінувала спадкова монархія.

Наприкінці 1649 року Б. Хмельницький робить ще одну спробу знайти компроміс із Польщею, про що свідчить „Інструкція до пресвітлого сенату і посольського кола, які зібралися на Варшавському сеймі 1649 року, від його королівської милості і Речі Посполитої війська Запорозького. Кінець листопада”. Гетьман просить короля Владислава, щоб він узяв козаків „під свій захист” [1, с. 238]. Гетьман просить також підтвердити умови Зборівського договору, наголошуючи на тому, що Польща має дотримуватися умов, зазначених у тому документі. Таке ж прохання прозвучало і в „Копії інструкції, даної козацьким послам Хмельницьким, гетьманом війська Запорозького, до найяснішої милості, пана нашого милостивого і т. д. від 10 березня 1650 року”. Б. Хмельницький просить зберегти права козацтва, а також „щоб унія, згідно з даним і підтвердженням словом вашої королівської милості, була скасована, щоб розв'язання цього питання не відкладалося на інший рік” [1, с. 241].

Фактично з 1650 року спостерігається зміна у державницькій політиці Б. Хмельницького. Він схиляється до ширшої орієнтаційної політики, шукає нових союзників. У „Листі великому візирові Туреччини” від 2 серпня 1650 року гетьман пише: „Ми послухали наказу могутнього царя і

хочемо йому служити всіма способами з особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували” [1, с. 243]. Б. Хмельницький наголошує на прагненні до союзу з іншою державою, котра рахуватиметься з інтересами козацтва: „Наш рішучий намір – завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаєморозумінні з усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією” [1, с. 224]. Свідченням посилення стосунків з Туреччиною є підписаний Б. Хмельницьким „Договір про торгівлю на Чорному морі” (датується 1650-ми роками). „Білоцерківський трактат із Річчю Посполитою” від 28 вересня 1651 року значно обмежував суверенітет Козацької держави, її автономні права. Реєстрове військо мало становити 20 тисяч, польська шляхта отримала право повернутися у свої маєтки, козацькому урядові заборонялося вести незалежні міжнародні переговори. Результатом цього став „Універсал Богдана Хмельницького з наказом готуватися Запорозькому війську до війни з Польщею” від 24 березня 1652 року.

Березневі статті з московським царем 1654 року, підписані Б. Хмельницьким, засвідчують його орієнтацію на Москву як головного міжнародного союзника. У статтях йдеться про підданство не Московській державі, а безпосередньо цареві. Крім того, союз двох держав мислився як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, у першу чергу, для військової взаємопідтримки. Але з часом автентичні статті Б. Хмельницького було сфальшовано. Водночас з договору видно, що заради союзу з Москвою Б. Хмельницький пішов на суттєві обмеження прав і вольностей козацтва. Зокрема, на козацьких територіях встановлювався нагляд над збиранням податків, було висловлено побажання підпорядковувати київського митрополита московському патріарху, заборонено відносини гетьманів з турецьким султаном і польським королем, встановлювався контроль за зовнішньополітичною діяльністю Козацької держави, було відмовлено у регулярній платні Запорозькому війську, обумовлено видачу московських утікачів тощо. Така була плата Козацької держави за орієнтаційну політику на Москву.

На початку договору зазначається: „Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік було в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ані воевода, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити” [1, с. 262]. Це був крок уперед, порівняно з договорами з Польщею. Тобто, гетьман прагне на законодавчому рівні визначити, хто керуватиме Україною на місцях. Важливе значення має формулювання процедури виборів нового гетьмана: „...щоб Запорозьке військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало і його царській величності звіщало, аби те було не в

докуку його царській величності, оскільки то давній звичай військовий” [1, с. 263]. Фактично утверджується право козаків самим обирати собі гетьмана. Цар же має лише погодити цю кандидатуру. Не визначено, що цар може не погодитися з обранням гетьмана. Отже, домінуючою є ідея автономності при обранні правителя Козацької держави. Велика увага приділяється справам церкви. Духовні особи мають, як старшина, недоторканність їх маєтків і володінь.

Не можна не погодитися з думкою О. Оглоблина, що, незважаючи на всі подальші результати Переяславської Ради, цей договір мав велике значення для Козацької держави: „Це було урочисте, міжнародного характеру, визнання влади війська Запорозького на Україні й всенародності та дожиттєвості прав Гетьмана війська Запорозького як єдиного володаря України... Це було повним і остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливості, легальності й конституційності. Іншими словами, це було визнання *de jure* нової Української Козацької держави, її козацького устрою та козацької влади” [5, с. 125].

З часом державницька політика Б. Хмельницького змінюється. Він починає формувати нову коаліцію. У 1656 – 1657 роках було зроблено кроки для створення військового союзу між Україною, Швецією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством, Молдавією та Валахією. В „Інструкції послам до Юрія Ракочія” від 29 липня 1656 року Б. Хмельницький наголошує на тому, що поновлення війни з Польщею відбувається не з вини Козацької держави, а з вини Речі Посполитої, котра порушила підписані умови. Гетьман розмірковує над сутністю війни. Для нього війна – не засіб наживи, а шлях до здобуття прав і вольностей для свого народу. Нового союзника Б. Хмельницький бачить в особі Швеції. Гетьман написав кілька листів до шведського короля, в яких підтвердив готовність Козацької держави до союзу з цією державою. У своїх листах Б. Хмельницький визначає суть міжнародної політики Козацької держави: захищати власні державні інтереси, а не вести загарбницькі війни. Очевидно, переговори зі шведським королем були успішними. Не виключено, що Швеція була готова стати союзником Козацької держави, що засвідчено у „Листі до шведського короля Карла Густава в зв’язку з перервою у переговорах” від 1 липня 1657 року.

Водночас не припиняв Б. Хмельницький і переговори з Московією. Але то були переважно формальні перемовини. У „Наказі послові до Москви Федорові Коробці” від 23 квітня 1657 року гетьман наголошує, що козацтво не має наміру виходити з-під протекторату Москви. Водночас він просить, „щоб нам його царська величність про все зголосив, як із ляхами та з литвою бути постановити: чи буде із шведом воювати чи ні; пани ж ляхи тут зволікають, а гордою своєю думою, відпочивши, різними хитрощами промишлятимуть на нас воювати і турків і татар затягають, щоб ми,

відаючи його царської величності задуми й постановлення, були надійні, кому відсіч давати” [1, с. 286]. Таким чином Б. Хмельницький намагався приховати свої переговори зі Швецією, розуміючи, що Москва може зреагувати військовими діями та репресіями проти гетьманщини.

Отже, проаналізовані суспільно-політичні джерела представляють систему політичних позицій і державного мислення Б. Хмельницького. Вони незаперечно доводять, що гетьман був творцем Козацької держави зі статусом автономії під протекторатом іншої держави. Творена Б. Хмельницьким державна структура значною мірою спиралася на правовий статут Речі Посполитої та козацьке звичаєве право. Гетьман у ряді підписаних ним договорів дбав про забезпечення прав світської гілки влади, тобто козаків, та церковної – духовенства, передусім православного. Він захищав також інтереси української шляхти, всього українського народу. Саме захист цих прав і вольностей став причиною очолюваної ним національно-визвольної війни. Незважаючи на війну з Польщею, Б. Хмельницький не залишав спроб знайти компроміс і зберегти підданство польському королеві. Але досягти цього не вдалося перш за все через постійне порушення угод з боку Речі Посполитої. Саме тому Б. Хмельницький переорієнтувався на нового союзника – російського царя. Але Віленський мир засвідчив ненадійність московського союзника, його небажання визнати Козацьку державу. Після того Б. Хмельницький почав шукати союзу з іншим потенційним протектором – шведським королем. Він серйозно думав і про орієнтаційну політику на Швецію. Намагався налагодити переговори спочатку з королевою Христиною, а потім з її наступником Карлом Густавом.

Загалом же протягом усієї своєї політичної діяльності Б. Хмельницький вів активну міжнародну політику, в основі якої лежала орієнтаційна ідея. Тобто, український гетьман прагнув знайти для Козацької держави надійного і сильного союзника, орієнтація на якого забезпечувала б Україні безпеку її кордонів та збереження прав і вольностей. Слід погодитися з думкою В. Шевчука про те, що у стосунках із сусідами Б. Хмельницький „розрізняє такі види: підданство, дружбу і ворожнечу чи супротивенство. Поняття „підданство” в нього аж ніяк не означає державну залежність, а тільки спосіб входження у дружні стосунки з монархами – польським королем, турецьким султаном, московським царем, польським королем. Цей статус має характер протекторату монарха над державою нижчого ступеня, рівня князівства, який встановлюється на основі певних домовленостей. Державу саме такого рівня Б. Хмельницький і будував. З другого боку, державні стосунки з однакового з Козацькою державою рівня – з Кримським ханством, Семигородом, Молдавією, Валахією, Бранденбургом – мають інший характер, який визначається поняттям „дружба” чи „братерство”, бо до союзу входять держави не різного, а однакового статусу. Саме на цій, досить чітко визначеній основі Б.

Хмельницький і формував свої стосунки з іншими народами й державними утвореннями; політика його при цьому була багатовекторна” [1, с. 74]. Отже, у державницькій концепції Б. Хмельницького не ставився постулат незалежної України при її повному суверенітеті. Гетьман творив автономну Козацьку державу. Можна говорити, що прагнення створити незалежну Козацьку державу виявлялося в політичній позиції гетьмана, але не стало визначальним.

Після смерті Б. Хмельницького починається новий етап розвитку державницьких концепцій. Погляньмо, яким чином розвивалися і змінювалися політичні позиції Б. Хмельницького. Концепцію протекторату України під Польщею розвивав гетьман Павло Тетеря, що бачимо у документі „Козацькі пропозиції до миру між Україною та Польщею, подані Станіславу Казимиру Беневському на трактатах” від 5 липня 1658 року. Але у його пропольській орієнтації порушується питання про вирівнювання прав православної і католицької конфесій. Релігійний чинник є засобом утвердження православного характеру Козацької держави. П. Тетеря проголошує встановлення миру між двома народами як необхідну умову розвитку Козацької держави та запоруку її безпеки. До миру з Польщею закликав П. Тетеря й населення України у „Листі до золотоноських жителів” від 22 жовтня 1663 року. З таким же закликом звертався він і до Запорозького війська. В „Універсалі до Запорозького війська” від 23 листопада 1663 року він пише: „Не шукаю я із військом Запорозьким у короля, його милості, більшої слави, але однакової бажаю собі із військом його королівської милості, як і вам, братії нашій, королівської милості та рівних вольностей” [1, с. 403]. Отже, влада польського короля визначається як найвища влада в Україні. Від цієї влади залежать сам гетьман, народ і Запорозьке військо. Це концепція повного протекторату над Україною з боку Польщі. П. Тетеря фактично повністю відійшов від ідеї автономності, замінивши її безумовною залежністю від Речі Посполитої. Єдиний чинник, що говорить на користь автономності, є захист прав православної віри, але він не набуває характеру політичного, а залишається суто релігійним.

Державницька концепція гетьмана Івана Виговського ґрунтується на ідеї повернення до умов Зборівського трактату з розширенням прав Козацької держави. Власне, після короткого протекторату під Москвою І. Виговський починає відстоювати ідею Великого князівства Руського. Крім того, гетьман зробив спробу запровадити її в життя у межах Речі Посполитої. Цю ідею було використано як теоретичну основу при складанні Гадяцьких пактів 1658 року. Ідея князівства стала кроком уперед у розвитку державницьких концепцій України, склала основу для творення незалежної державності. Перш за все, Гадяцькі пакти денонсували українсько-російський договір 1654 року. Таким чином, Козацька держава відходила від Москви як єдиного військового союзника

і протектора.

З пактів бачимо, що І. Виговський намагається уладнати старий конфлікт між Україною та Польщею: „Оскільки Запорозьке військо не з доброї волі, а з нужди, утіснене всілякими утяженнями, приступило до своєї оборони, то його королівська величність, государ наш милостивий, батьківським серцем віддає те забуттю, що зробилося в сум'ятті, і закликає до з'єднання” [1, с. 309]. Тепер необхідною умовою існування Козацької держави гетьман вважає мир з Польщею. Водночас відстоюється думка про те, що „віра грецька стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні, доки мова народу руського сягає в усіх містах, містечках та селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військових трибуналах, не тільки в церквах, але публічно в процесіях, ...і всьому так, як вільно й публічно вживає свого набожества віра римська” [1, с. 310]. І. Виговський виходить з того, що права влади світської, тобто гетьманської і старшинської, будуть сильнішими при значних правах православної церкви, зокрема митрополита. Тому він висуває вимогу, аби митрополит київський і владики луцький, львівський, перемишлянський, холмський та з Великого князівства Литовського засідали у Сенаті, маючи право голосу [1, с. 310]. Великого значення надає гетьман і розвитку національної освіти.

У Гадяцьких пактах було розроблено систему організації влади у межах автономної Козацької держави. З документа видно, що І. Виговський добре продумав принципи діяльності кожної частини державної структури. Головна влада в Україні належала б гетьману. Він мав керувати козаками і всіма збройними силами. Також урядувати над київським воєводою і чигиринським старостою. Водночас створювалися посади канцлера, маршалка і підскарбія, які повинні були б керувати верховною адміністрацією. Такою бачиться організація системи влади в автономній Козацькій державі.

Щодо вищої законодавчої влади тут нічого не говориться. Певно, мислиться продовження дій козацької ради, як було за часів гетьманування Б. Хмельницького. Водночас, як зазначає О. Салтовський, „гадяцький договір свідчить про бажання його творців з української сторони дещо відійти від демократичних республіканських традицій українського козацтва і перетворити Україну на аристократично-демократичну, за формою правління, республіку, що була більш пристосованою до реалій політичних традицій тогочасної Європи. Гетьман, як глава держави, наділявся досить широкими повноваженнями, однак його влада суттєво обмежувалася введенням у законодавчому порядку спеціальних інститутів здійснення законодавчої і судової влади” [1, с. 75].

І. Виговський запевняє Річ Посполиту у вірності та наголошує на необхідності відновлення тієї структури Речі Посполитої, котра існувала

до війни з козацтвом: „Уся Річ Посполита народу польського і Великого князівства Литовського, і Руського хай буде відновлена в першобутті, як була перед війною, тобто щоб ці народи в межах своїх і свободах залишилися непорушені, як було перед війною, і за правами, описаними в радах, у судах і вільному виборі государів своїх та великих князів литовських та руських” [1, с. 312]. Фактично йдеться про конфедерацію трьох народів у складі однієї держави. Кожен конфедерат має рівні права і вольності. Таким був політичний ідеал І. Виговського. Вільне обрання правителів Козацької держави також має велике значення. Це є вагомим аргументом на користь утвердження її свобод і прав. Запорозьке військо має бути числом 30 тисяч. Гетьман прагне не допустити вторгнення на територію України військ своїх союзників, аби це не було сприйнято як поневолення. Як бачимо, йдеться про союз вільного з вільним, рівного з рівним.

Отже, державницька концепція І. Виговського будується на ідеї перетворення Польщі на триєдину державу, що складається з Королівства Польського, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського. Він прагнув об'єднати майже всі українські території у складі Речі Посполитої. Але, як зазначає М. Брик, „тих домагань не довелося в цілості реалізувати. Україна отримала тільки автономію, а не державну рівноправність з Польщею, і ця автономія мала поширитись тільки на Наддніпрянщину, а не на всі українські землі. Головні ідеї, за які ведено змагання, – з'єднання всієї української території і державна незалежність, лишилися нездійсненими. А без прийняття цих основних точок, за які змагався Юрій Немирич, вона, тобто Гадяцька угода, залишалася тимчасовою комбінацією і не могла вважатися сталою і довгочасною” [6, с. 60].

Державницька концепція І. Виговського представлена і в документі „Перелік пунктів і покірних прохань, які подає його милість ясновельможний гетьман війська Запорозького разом з усім військом Запорозьким і народом руським його королівській милості і всій Речі Посполитій” від 1659 року. Усього тут п'ять пунктів й окремо визначено вимоги до кожного з них. У пункті першому „просить його милість пан гетьман з усім військом, щоб відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна” [1, с. 332]. У пункті другому викладається прохання, аби „було видано Декларацію про приєднання воеводств Руського, Волинського і Подільського до Руського князівства” [1, с. 332]. У пункті третьому міститься прохання, щоб „весь час надавали людям грецької віри всі становища від найвищого сану аж до найменших посад” [1, с. 332]. У пункті четвертому прохання впорядкувати маєтності, у п'ятому – щоб „всі ухвалені раніше постанови для військової влади в Україні про військову дисципліну було зібрано разом й щоб було надано повну владу його милості пану гетьманові” [1, с.

333]. Пункт шостий містить вимогу щодо збереження умов Гадяцької комісії. Так І. Виговський намагався упорядкувати внутрішнє життя у Козацькій державі.

Гадяцькі пакти постали у контексті діяльності П. Тетері, І. Виговського та Ю. Немирича. Перший заклав основи для сприятливих стосунків із Річчю Посполитою, намагаючись зберегти інтереси православної віри і козацтва. Другий став ініціатором та офіційним підписантом Гадяцьких пактів, гетьманом, котрий єдиний на офіційному рівні запроваджував у реальне життя ідею Великого князівства Руського як рівноправного конфедерата серед Польщі та Литви. Третій приніс в українську політичну думку ідею державної суверенності, виклавши її у Гадяцьких пактах. Таким чином, Гадяцькі пакти слід вважати вершиною українського політичного мислення після Б. Хмельницького.

Отже, порівнюючи політичні погляди Б. Хмельницького та І. Виговського, можемо говорити, що державницькі концепції цих двох гетьманів стали одним із найвагоміших здобутків політичної думки доби гетьманщини. Обидва гетьмани бачили в ідеалі незалежну Україну, тому ідея незалежності час від часу проголошувалася в їх політичних документах. Водночас історичні та політичні обставини склалися так, що на той час ідея незалежності не могла бути реалізована на практиці. З огляду на це актуалізувалася ідея автономності Козацької держави, котра в концепціях обох гетьманів передбачала не залежність Козацької держави від іншої держави, котру та визнавала протектором, а союз вільного з вільним, рівного з рівним.

Література:

1. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.1. – К., 2001.
2. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т., 14 кн. – Т. II. – Кн. 1. – К., 2001.
3. **Смолій В. А., Степанков В. С.** Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1679). – К., 1999. – С. 21.
4. **Салтовський О. І.** Концепції української державності (від витоків до початку XX сторіччя). – К., 2002. – С. 63.
5. **Оглоблин О.** Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 125.
6. **Брик М.** Юрій Немирич, 1612 – 1659 рр.: На тлі історії України. – Львів, 1974. – С. 60.